

מסע סנחריב להר יהודה וירושלים: מבט חדש¹

אברהם פאוסט

מקובל במחקר כי במאה הח' לפנה"ס הגיעה ההתיישבות בארץ-ישראל לשיא חסר תקדים, וכי במאה הז' לפנה"ס, כתוצאה ממסעות המלחמה האשוריים, ניתן לזהות מגמה ברורה של ירידה יישובית-דמוגרפית. ביחס ליהודה, מקובל להניח כי הירידה היישובית הגדולה הייתה תוצאת מסעו של סנחריב בשנת 701 לפנה"ס. עם זאת, ניתוח המציאות היישובית ביהודה במאה הז' לפנה"ס מלמד כי הדברים מורכבים, וכי התמונה המקובלת ראויה לעיון מחודש. במאמר זה בכוונתי לסכם לפיכך בקצרה את המציאות היישובית באזורים השונים של ממלכת יהודה במאה הז' לפנה"ס בהשוואה למצב במאה הח' לפנה"ס. תיאור זה ישמש כבסיס לניתוח מחודש אודות היקפו ועוצמתו של מסע סנחריב ליהודה.

יהודה במאה הז' לפנה"ס: התפיסה המקובלת
ראשית, אסכם בקצרה את הקונצנזוס בנוגע למציאות היישובית במאה הז' לפנה"ס. נדב נאמן (1993: 114–115) למשל התייחס ל"extreme weakness of Judah in the 7th century, והוסיף:

"The Kingdom was relatively small with a limited reservoir of man power. The territory of Judah had been sparsely inhabited in the Iron Age I and it took some two hundred years – from the 10th to the 8th century B.C.E. – to settle and populate it. Following the massive Assyrian deportation in 701 B.C.E., the kingdom lacked the human resources needed to resettle the destroyed and deserted areas. The Period of *pax Assyriaca* in the 7th century enabled Judah to recover gradually, to restore some of its settlements and strengthen its economy. However, **the time span of less than a century that separated the Assyrian campaign of 701 from the death of Josiah (609) was too short for more than a partial recovery**".

ובמקום אחר כתב נאמן (1994: 248, ההדגשה שלי), בהתייחסו למציאות שלאחר מסע סנחריב: "Large districts were destroyed and tens of thousands of people deported to distant places. Manpower in the kingdom was restricted and Judah was unable to replace the deportees and settle the deserted areas. There was a drastic reduction in settlement in the kingdom in the 7th century B.C.E. **Even in the late 7th century, following a hundred years of recovery, the**

¹ מאמר זה מבוסס בעיקרו על מאמר שפורסם לאחרונה בכתב העת *Palestine Exploration Quarterly* (פאוסט 2008), וראו שם גם מראי מקום מפורטים יותר בכמה עניינים. ברצוני להודות לפרופ' חנן אשל על הערותיו בכמה עניינים הנדונים במאמר. האחריות על הכתוב היא, כמובן, שלי בלבד.

kingdom's settlement, population and economy was considerably less than in the eighth century B.C.E.”.

גם הלפרן (1996: 319) התייחס ל" a demographic nadir after 701", ולחולשה הכללית של יהודה (וראו גם הלפרן 1991; מקללן 1978, ורבים אחרים). אשל (תשנ"א: 155) כתב:

ארץ יהודה עצמה הוכתה מכה קשה כל כך עד שלאחר חורבן המקדש וירושלים, ב-586 לפני-הספירה, אומר ירמיהו: "שה פזורה ישראל אריות הדיחו הראשון אכלו מלך אשור וזה האחרון עיצמו נבוכדראצר מלך בבל" (שם, נ יז); כלומר, סנחריב אכל את הבשר בשנת 701 לפני-הספירה, ואילו לנבוכדנאצר מלך בבל נותרו ב-586 לפני-הספירה רק העצמות. בדור החורבן זכרו, שהתבוסה שבאה על יהודה מאה שנה קודם-לכן, הייתה קשה מהמכה שנחתה עליה מידי הבבלים. הדעה ולפיה יהודה נהרסה ולא התאוששה לחלוטין משותפת לפיכך לחוקרים רבים, ומעטים בלבד ערערו עליה (למשל פינקלשטיין 1993; 1994, וראו להלן).

יהודה במאה הז' לפנה"ס: סיכום המצב היישובי

המציאות היישובית ביהודה נידונה בהרחבה לאחרונה (פאוסט 2008, ושם הפניות נוספות) וכאן ברצוני רק לסכם את הדברים בקצרה. בדיקה מקיפה של המידע מכל היישובים מן המאה הז' לפנה"ס – עירוניים וכפריים כאחד – שדווחו בהם שרידים חפורים מלמדת כי יש הבדלים ניכרים בין האזורים השונים ביהודה.

בשפלה, שהייתה ככל הנראה מרכז יישובי של ממלכת יהודה במאה הח' לפנה"ס, נחפרו יישובים רבים, ובכל המקרים יש עדויות לכך שהם נפגעו בידי האשורים. כך בלכיש (אוסישקין 2004), תל בית מרסים (גרינברג 1997), בית שמש (בונימוביץ ולדרמן תשנ"ז), תל עיטון (פאוסט בדפוס), תל בטש (מזר ופניץ-כהן 2001), תל חליף (סיגר 1993: 558), תל גודד (גיבסון 1994), ואחרים (ראו גם בלייקלי והרדין 2002; פינקלשטיין ונאמן 2004; פאוסט 2008, ושם דיון נרחב וספרות נוספת).

על עוצמת הפגיעה מלמדת העובדה כי לא רק שכל האתרים נפגעו בידי האשורים, אלא שמרביתם כלל לא יושבו במאה הז' לפנה"ס (למשל תל עיטון ובית שמש), ובמעט האתרים שבהם התחדש היישוב, דוגמת לכיש, היווה היישוב המאוחר רק צל של היישוב מן המאה הח' לפנה"ס (אוסישקין 2004: 90–92).

שונה המצב באזורים אחרים. מחקר רב הוקדש בעבר לאזורי הפרפריה של ממלכת יהודה – הנגב ומדבר יהודה (לדיון מקיף ולספרות, ראו גם פינקלשטיין 1994; 1996; שטרן 1994; טהרני-סוסלי 2007; פאוסט 2008). במדבר יהודה מגיעה ההתיישבות בתקופה זו לשיא חסר תקדים, ובאזור התקיימו האתרים הבאים: עין גדי, רוג'ם אל בחר, קומראן, ח' מזין (קצר אל יהוד), עין אל ע'ויר, עין טורבה, ורוג'ם א-שג'רה (לדיון, ראו בר-אדון תשמ"ט; שטרן 1994). מזרחה יותר משפת ים המלח, באזור בקעת הורקניה, התגלו כמה אתרים נוספים, כנראה בעלי אופי חקלאי-צבאי (סטייגר 1976), ומצפון התקיימו יישובים ביריחו, ורד יריחו, ועל גדת ואדי קלט (שטרן 1994). יש להודות כי נראה שראשית ההתיישבות היא כבר במאה הח'

לפנ
מבו
פיני
הנד
נאמ
עיר:
משו
פרח
(למ
ודי
במא
יו
ירוע
ספר
תשנ
נוסכ
את
ב
964
(לאו
ביר)
תשנ
008
התג
161
גו
הז'
תשנ
974
2 לאו
החלו
בטענ
מקרה
3 לאו
(וראו
בעדוי
תשס
(וראו

לפנה"ס, אך ברור כי ההתיישבות במאה הז' לפנה"ס הייתה משמעותית הרבה יותר הן מבחינת מספר היישובים והן מבחינתם עוצמתם הדמוגרפית (והן 1999: 78; שטרן 1994; פינקלשטיין 1994: 175-176). גם באזור בקעות באר-שבע וערד מוסכם במחקר כי התקופה הנדונה מהווה שיא יישובי (למשל פינקלשטיין 1994; 1995; הרצוג תשנ"ח: 239-242; נאמן תשמ"ז: 4-6). בין האתרים מתקופה זו שהתגלו בהם שרידי יישוב ניתן למנות את תל עירא, ערוער, באר-שבע (היישוב באזור העיר העות'מאנית, ולא על התל), תל מלחתא ותל משוש, וכן את המצודות בתל ערד, ח' טוב, ח' עוזה וח' רדום.² העובדה ששני אזורים אלו פרחו במאה הז' לפנה"ס ידועה מזה זמן, אלא שפריחה זו יוחסה לנסיבות יוצאות דופן (למשל נאמן תשמ"ז). לעניינינו כאן אין חשיבות לשאלה מהם הגורמים לפריחה היישובית, ודי לנו בכך שיש הסכמה בין החוקרים כי אזורי הפריפריה המדברית של ממלכת יהודה פרחו במאה הז'.

ירושלים וסביבותיה הגיעו גם הם לשיא פריחתם במאה הז' לפנה"ס. העורף החקלאי של ירושלים היה גדול יותר וצפוף יותר מאשר בכל תקופה קודמת (פאוסט תשנ"ז; תשס"ז, ושם ספרות נוספת), וגם ירושלים עצמה הגיעה כנראה לשיא פריחתה בתקופה זו (למשל ברקאי תשמ"ח; פינקלשטיין 1994: 175; ווהן 1999: 70; פאוסט 2005; 2008, ושם ספרות נוספת).³ ואולם, מסתבר כי התמונה מירושלים אינה יוצאת דופן, וכי עליה יישובית מאפיינת את כל אזורי ההר.

באזור בנימין, למשל, התקיימו במאה הז' לפנה"ס יישובים בגבעון (פריטצ'ארד 1962; 1964; ווהן 1999: 37-38), תל א-נצבה (מצפה) (זורן 1993א; 1993ב; 1997), תל אל-פול (לאפ 1978ב; 1978ג, וראו גם לאפ 1978א), נבי סמואל (מגן ודדון תש"ס), ראס אל חרובה (בירן תשמ"ה: 209-210), ח' א-סיד (בירן תשמ"ה: 211-213), ח' שילחה (מזר, עמית ואילן תשמ"ד), מצד מכמש (ריקלין תשנ"ה), ועוד (לדיון מקיף עם ספרות נרחבת, ראו פאוסט 2008). מדובר בעליה יישובית ביחס למאה הח' לפנה"ס. יתרה מזו, מעניין לציין כי לא התגלו באזור זה שכבות חורבן שניתן לייחסן למסעות האשוריים (למשל פריטצ'ארד 1962: 161-162).

גם באזור הר יהודה מתברר כי כל היישובים שהתקיימו בתקופת הברזל ב' יושבו גם במאה הז' לפנה"ס. כך למשל ברמת רחל (אהרונן תשנ"ב; ברקאי 2006), בית צור (פונק 1968; תשנ"ב), חברון (אייזנברג ונגורסקי תשס"ב; אייזנברג, מידע בעל-פה), ח' רכוד (כוכבי 1974; תשנ"ב), וכנראה גם בח' אל קום (הולאדיי 1970; דיוור תשנ"ב; 1997, דגן תש"ס:

² לאחרונה ערערה טהרני-סוסלי (2007) על קונצנזוס זה. לדעתה חלק מן היישובים המיוחסים למאה הז' בלבד החלו להתקיים עוד במאה הח' לפנה"ס, והיקף היישוב בשתי התקופות דומה. אין זה המקום לדיון נרחב בטענותיה של טהרני-סוסלי, אך דומה כי עצמת היישוב במאה הז' לפנה"ס הייתה בכל זאת גדולה יותר, ובכל מקרה, גם היא מסכימה כי אין מדובר בירידה בתקופה זו.

³ לאתרונה, בדיון מקיף אודות ההיסטוריה של ירושלים בתקופת הברזל, ערער נאמן על הקונצנזוס בעניין זה (וראו נאמן תשס"ו). למרות שאני מסכים עם רבות מהנקודות שהעלה נאמן במאמרו, אני סבור כי אין דבר בעדויות שהציג בנוגע למציאות הדמוגרפית בירושלים במאה הז' בכדי להצביע על ירידה. דומה כי נאמן (תשס"ו: 444) הניח שהייתה בירושלים ירידה דמוגרפית בגלל שסבר כי זו הייתה המציאות כמעט בכל יהודה (וראו התייחסות קצרה אצל פאוסט 2008; דיון מקיף יתבצע במקום אחר).

kingdom's

" , ולחולשה
תשנ"א: 155)ש וירושלים,
יחו הראשון
(יו); כלומר,
ר מלך בכל
ה שבאה על
זלים.
קרים רבים,שם הפניות
ל היישובים
מלמדת כיה"ס, נחפרו
כך בלכיש
תשנ"ז, תל
(558), תל
אמן 2004;שורים, אלא
גט האתרים
מן המאהולכת יהודה
יטרן 1994;
לשיא חסר
ין (קצר אל
טרן 1994).
נראה בעלי
, ועל גדת
במאה הח'

101). יתרה מזו, חלק מהיישובים אף הגיעו בתקופה זו לשיא פריחתם (למשל בח' רבד, וכנראה גם בבית צור). גם בדיקת היישובים הכפריים מלמדת על כך שבמאה הז' הגיעה ההתיישבות באזור לשיאה (וראו למשל עמית וכהן-אמין, בדפוס; לדיון מקיף, ראו פאוסט, 2008).

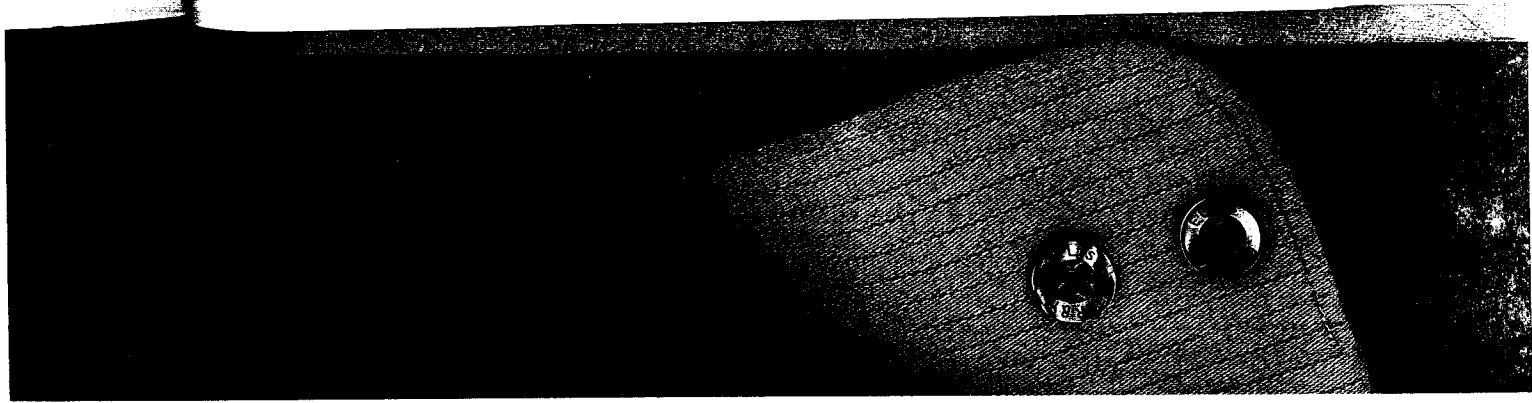
מאחר והקונצנזוס המחקרי מייחס את הירידה היישובית, אותה מקובל לשחזר, למסע סנחריב, הרי שהיעדר שכבות החורבן באזורים ובאתרים רבים, כמו גם פריחת היישוב במאה הז' לפנה"ס, מלמדים על היקפו וחלקיותו של המסע.

הסיבות להיווצרות הקונצנזוס

לפני שננתח מחדש את מסע סנחריב, ראוי להתייחס בקצרה לסיבות שהובילו להתפתחותו של קונצנזוס זה. דומה כי מספר סיבות, הקשורות זו לזו, גרמו לכך שהתמונה הכללית שהתקבלה במחקר שגויה.

- בראש ובראשונה ראוי להתייחס לכך שמרבית המחקרים הארכיאולוגיים העדכניים נערכו (ונערכים) בשפלה. באזורי ההר של יהודה נערכו מעט מאד חפירות מסודרות (בעיקר באתרים הגדולים ו"הנחשבים"), ואלו נערכו לפני זמן רב ולכן תוצאותיהן בעיתיות לשימוש כיום; ואילו המצב בנגב ובמדבר יהודה נחשב ליוצא דופן ולא מייצג. מאחר ומרבית המידע המעודכן מקורו בשפלה, שנהרסה רובה ככולה במסע האשורי ונפגעה בו אנושות, נוצר הרושם במחקר כי המאה הז' היא תקופה של ירידה יישובית חריפה.
- ראוי לציין כי גם הסקרים, רובם ככולם, מלמדים על ירידה יישובית במאה הז' לפנה"ס (למשל עופר תשנ"ג; תשנ"ח). ואולם, בסקרים יש בעיה מובנית: המכלול הקרמי של המאות הח'-ז' לפנה"ס דומה מאד, ובמרבית המקרים אי אפשר להבדיל בסקר בין שבתי כלים משתי המאות (פינקלשטיין 1994: 174-175; אהרוני ואהרוני 1976). סוקרים רבים התייחסו לפיכך לשרידי מן המאות ח'-ז' לפנה"ס כמייצגים את המאה הח' לפנה"ס, ורק כאשר התגלו שרידים שניתן לייחסם בוודאות למאה הז' בלבד, תוארך האתר למאה זו (פינקלשטיין 1994: 174-175). הסיבה לנוהל זה הייתה כמובן **ההנחה** שהמאה הח' היא השיא היישובי (וראו הגורם הקודם). אלא שהנחה זו **גרמה** לכך שהמאה הח' לפנה"ס מיוצגת בסקרים הרבה יותר מן המאה הז' לפנה"ס, שכן השרידיים שניתן לייחסם בוודאות לאחרונה בלבד מעטים יחסית. ברור אפוא שבמקרים רבים, למרות שהיה באתר יישוב במאה הז' לפנה"ס הרי השברים הייחודיים לתקופה זו פשוט אינם מתגלים בסקר, ואילו השברים שכן התגלו, מיוחסים למאה הח' לפנה"ס, ולה בלבד. הדבר יוצר כמובן הטיה חריפה "לטובת" המאה הח' (וראו גם עופר תשנ"ג, חלק 2: 153; דגן תש"ס: 208).

כפי
לפנה"ס
האתרי
המטיה
חשו
הכתוב
הכיוון -
המקו
מלבד
מספר פ
המקום
המקום
המשלח
"וישב,
המקראי
עצמו, מ
גם ב
בשפלה
בשמן ע
אלתקה ו
לעיל). ב
מיוחד" ו
מעניין
רק ערים



הדגש שניתן במחקר הארכיאולוגי על הסקרים, בעיקר למן שנות השבעים והשמונים של המאה העשרים (וראו למשל פאוסט וספראי 2005), רק החריף את הבעיה של ייצוג היתר של המאה הח' ביחס למאה הז' לפנה"ס. לכן יש להוסיף את העובדה שבמקרים רבים היווה היישוב מן המאה הז' לפנה"ס את השכבה האחרונה על התלים, ולפיכך נפגע יישוב זה באופן יחסי יותר מאשר היישוב של התקופות הקודמות כתוצאה מסחף ומפעילות אנושית על התל (פינקלשטיין 1994: 175; דגן תש"ס: 210). גם עניין זה גרם לכך ששרידי התקופה זכו לפחות ייצוג במחקר (אלא שלדעתי מדובר לכל היותר בגורם משני).

דיון

כפי שעולה מהסקירה דלעיל, מלמד ניתוח שיטתי של ההתיישבות ביהודה במאות הח'-ד' לפנה"ס כי הרס מאסיבי נגרם רק בשפלה. באזורים אחרים היה ההרס חלקי בלבד, ואף האתרים שנהרסו התאוששו לאחר מכן. התיאור המקובל במחקר נובע לדעתי במידה רבה מהטיה מחקרית (בלתי מכוונת כמוכן).

חשוב לפיכך להדגיש כי תמונה זו אין בה בכדי להפתיע, וכי מבדיקה של המקורות הכתובים (המקראיים והאשוריים) העוסקים במסע סנחריב עולה כי אף הם מצביעים באותו הכיוון – המסע האשורי התמקד בשפלה!

המקורות הכתובים: מסע סנחריב לשפלה

מלבד ירושלים, שלא נהרסה במסעו של סנחריב כידוע, אנו למדים מן המקורות הכתובים מספר פעמים על לכיש, שבה ככל הנראה שהה סנחריב במהלך רוב מלחמתו ביהודה. זהו המקום שמוזכר כמקום שאליו שלח חזקיהו את הודעת הכניעה שלו (מל"ב י"ח: 14), וזהו המקום שממנו שלח סנחריב את משלחתו לירושלים (מל"ב י"ח: 17; דהיי"ב ל"ב: 9). כאשר המשלחת האשורית עוזבת את ירושלים, היא שבה לשפלה, אך הפעם ללבנה (מל"ב י"ט: 8): **וַיָּשָׁב, רַב־שָׂרָא, וַיִּמְצָא אֶת-מֶלֶךְ אַשּׁוּר, נֹלֵחַם עַל-לְבָנָה: כִּי שָׁמַע, כִּי נָסַע מֶלְכִישׁ".** מהטקסט המקראי עולה לפיכך בבירור כי "הפרק הירושלמי" כולו נוהל עם "שלט רחוק" וסנחריב עצמו, מן הסתם עם עיקר צבאו, נותר בשפלה.

גם בטקסטים האשוריים מוזכרת ירושלים לברכה בחבלי ההר, בעוד שאתרים שונים בשפלה מוזכרים בשמם. במנסחרת סנחריב (למשל פריטצ'ארד 1969: 287–288) מוזכרות בשמן עקרון (למרות שבגלל היותה של זו עיר-מדינה נפרדת, הרי שהאזכור צפוי), וכן אלתקה ותמנה (בהקשר לאפיוזודה המצרית, שהייתה גם הרקע לאזכורה במקרא של לבנה, לעיל). במקור אחר, עזקה מוזכרת בפירוט (נאמן 1974; 1979), ואילו לכיש קבלה "טיפול מיוחד" וכיבושה הונצח לפרטיו בארמונו של סנחריב בננווה (למשל אוסישקין 1982).

מעניין לציין כי בקינתו של מיכה על חורבן של ערי יהודה, מזכיר הנביא (מיכה א: 8–16) רק ערים בשפלה (להוציא ירושלים):

"על-זאת אֶסְפְּדָה וְאֵילִילָה, אֵילָכָה שִׁילָל (שׁוֹלָל) וְעָרוֹם; אֶעֱשֶׂה מִסְפָּד פְּתָנִים, וְאֶקַּל כְּבָנוֹת יַעֲנָה. פִּי אֲנוּשָׁה, מְכוּחִיָּה: פִּי-בָאָה, עַד-יְהוּדָה-נִגַּע עַד-שַׁעַר עַמִּי, עַד-יְרוּשָׁלַם. בָּגַת, אֶל-תְּגִידוֹ-בְכוֹ, אֶל-תִּבְכוֹ; בְּבֵית לְעַפְרָה, עֶפְרַת הַתְּפִלְשִׁי. עֲבָרִי לְכֶם יוֹשְׁבֵי שְׁפִיר, עֲרִיָּה-בִשֵׁת; לֹא יָצָאָה, יוֹשְׁבֵי צֶאֱנָן-מִסְפָּד בֵּית הָאֶזְל, יִקַּח מִפֶּם עֲמֻדָתוֹ. פִּי-תָלָה לְטוֹב, יוֹשְׁבֵי מְרוֹת: פִּי-יָרַד רַע מֵאֵת יְהוָה, לְשַׁעַר יְרוּשָׁלַם. רָתַם הַמֶּרְכָבָה לְרֶכֶשׁ, יוֹשְׁבֵי לְכִישׁ; רֵאשִׁית חֲטָאֵת הִיא לְבַת-צִיּוֹן, פִּי-בֶן-נִמְצָאוּ פְּשָׁעֵי יִשְׂרָאֵל. לָכֵן תִּתְּנִי שְׁלוֹחִים, עַל מוֹרְשֵׁת גַּת; בְּתִי אֶכְזֹיב לְאֶכְזָב, לְמַלְכֵי יִשְׂרָאֵל. עַד, הִירָשׁ אָבִי לָךְ, יוֹשְׁבֵי, מְרֻשָׁה: עַד-עַדְלָם יָבוֹאוּ, כְּבוֹד יִשְׂרָאֵל. קָרַחִי נִגְזִי, עַל-בְּנֵי תַעֲנוּגֵיךְ; הִרְחַבֵּי קְרַחְתְּךָ פִּנְשֶׁר, פִּי גָלוּ מִמֶּךָ."

ערים רבות מוזכרות בפסוקים, אך להוציא ירושלים כולן שוכנות בשפלה (וראו למשל אהרונִי תשמ"ז: 299; רייני ונוטלי 2006: 243). היו שהציעו כי מיכה הוטרד בעיקר בגורלו של אזור זה שכן מוצאו ממורשת גת (המוזכרת בפסוק י"ד, וראו נאמן 1979: 84-85; רייני ונוטלי 2006: 243). ואולם, לאור האמור לעיל נראה כי יש הסבר "פשוט" יותר לכך שמיכה הזכיר את ערי השפלה – זהו האזור שנהרס ונפגע אנושות. גם אזורי ההר נפגעו מן הסתם, אך השפלה נהרסה באופן שיטתי, ואוכלוסייתה הנותרת לאחר המלחמה הוגלתה בצורה מסודרת.

לאור הנ"ל ברור כי הטקסטים מלמדים שהאשורים ריכזו את מאמציהם המלחמתיים בשפלה (וראו גם מאיר 2003: 184; קנאוף 2003: 143).

סנחריב בהר: טקסטים וארכיאולוגיה

ברור מהטקסטים כי המשלחת האשורית הגיעה לירושלים מגובה בצבא ("חיל כבוד" לפי מל"ב י"ח: 17), ואין ספק כי בדרכו הרס צבא זה אתרים רבים. אבל הצבא האשורי שעלה להר לא נותר באזור, ככל הנראה, מספיק זמן בכדי לגרום להרס ארוך טווח. סביר להניח כי היו גם חדירות נוספות להר, אלא שלא מדובר במסע צבאי מקיף ומסודר ובהרס שיטתי אלא בפשיטות וחדירות, ואלו לא השאירו את חותמן בצורה ברורה על הטקסטים השונים.

התגלו אמנם באתרים שונים בהר שכבות חורבן מן המאה הח' לפנה"ס, למשל בח' רבוה, בחברון, ברמת רחל ובח' ענים, ולמרות שניתן להציע הסברים אחרים (מאורעות מקומיים למשל) הרי שסביר להניח כי יש לחפש את הגורמים לחורבן בפעילות צבאית אשורית. ואולם, פעילות זו לא הייתה אלא הרחבה של מבצע צבאי שהתרכז בשפלה (וראו גם אהרונִי תשמ"ז: 300).

יש להדגיש כי לא רק בירושלים אין עדויות לחורבן בתקופה זו. שכבות חורבן שניתן לייחסן לאשורים לא התגלו באתרים מצפון לירושלים דוגמת תל א-נצבה (מצפה), גבעון ותל אל-פול (גבעה), וככל הנראה גם בכמה אתרים מדרום לירושלים דוגמת בית צור ואולי אף ח' אל-קום (ואף אם אתרים אלו נהרסו בשנת 701, דומה כי הם התאושו וההתיישבות בהם אף עלתה על זו של המאה הח' לפנה"ס).



אך
עצמו
מס
המ
מתוא
משעו
חוקרי
כתב ו
שפך
ould
own"
אולד
מצור
diate
n the
lion"
כ
(תשמ)
שניתן
אפעל
סוללו
167,
701"
רי
tainly
amp"
city"
מ:
נראה כ
הו
אן
לסוללו
המצא
החקלא
4 במקום

אך האם ניתן ללמוד על אופי הפעילות האשורית בהר והיקפה – מסע צבאי בו המלך עצמו לא השתתף – על בסיס עדויות נוספות?

מסע סנחריב לירושלים: היה או לא היה מצור?

המצב בירושלים בזמן מסע סנחריב זכה מטבע הדברים לדיונים רבים. במנסחת סנחריב מתואר חזקיהו היהודי כמי שנלכד בעירו "כציפור בכלוב", וכמי שנמנעה ממנו היציאה משער עירו (בתיאור המקראי מתוארת המשלחת האשורית כניצבת מחוץ לחומות העיר). חוקרים רבים הניחו לפיכך, בדרך כלל כבדרך אגב, כי סנחריב צר על ירושלים. כך למשל כתב בנימין מזר (תשי"ג: 173): "...אחד הגייסות הגיע עד ירושלים ושם מצור על העיר ואף שפך סוללת עפר". מילר והייס (1986: 359) כתבו אף הם: "At Jerusalem, an earthenwork was constructed around the city so that the Assyrian troops could molest people leaving the town". פרשנות זו מקובלת מאד (למשל מזר תשכ"ד: 291; אולד ושטיינר 1995: 39; קורט 1995: 447). גלגר (1999: 133–135), למרות שלא דיבר על מצור של ממש, טען (עמ' 135): "the most likely interpretation of Sennacherib's annals is that the Assyrian did, in fact, construct fortresses in the immediate surroundings of Jerusalem. The objective was to blockade the city and in the longer run, to bring the inhabitants to starvation"

כמה חוקרים, לעומת זאת, טענו כי ירושלים לא באה תחת מצור של ממש. תדמור (תשמ"ד: 75) טען כי דבר בטקסט אינו מלמד על כך שהעיר הייתה במצור. לדעתו כל מה שניתן לדעת זה שהעיר הייתה בהסגר, ושמן הסתם לא נעשה שימוש בציוד המצור הרגיל. גם אפעל (תשנ"ז: 101, הערה 225) סבור כי לא היה מצור של ממש ולא נשפכו על העיר סוללות, וכי "אין להגזים בחומרתה של מלחמת סנחריב על ירושלים" (וראו גם גלגר 1999: 167, הערה 33). לדעת מאייר (2003: 181) "it is clear that Jerusalem was not besieged in 701" (וראו גם קנאוף 2003: 145; אוסישקין 2006: 352). רייני ונוטלי (2006: 244) סכמו כי: "there is no reason to deduce from the text that a circumvallation wall or a moat had as yet been constructed and certainly no siege ramp". הם מוסיפים כי הכתוב "makes it clear that a blockade had been set up around the city"

מאחר ולשאלת המצור על ירושלים יש השלכות על הבנתנו את כלל המסע האשורי להר, נראה כי מן הראוי לנסות ולהכריע את הסוגייה.

העדויות הארכיאולוגיות מסביבות ירושלים בנוגע לפעילות הצבאית האשורית

אך כיצד ניתן להכריע בשאלה ההיא או לא היה מצור סביב ירושלים? שום עדות לסוללת מצור או לפעילות כלשהי הקשורה ישירות למצור לא התגלתה, אלא שהיעדר הממצאים בעייתי ואינו יכול לשמש כמובן כהוכחה. דומה כי דווקא בדיקת המצב בעורף החקלאי של ירושלים עשויה לשפוך אור על השאלה, שכן מידת ההמשכיות (או אי-

⁴ במקום אחר (עמ' 167) טען גלגר כי הצבא האשורי שהגיע לירושלים היה משמעותי.

ד כתבים,

זמי, ער-

הפולשי).

זל, יקח

לשער

זי-פי-ך

זמלכי

זקחי

זלמשל

זגורלו

זיני

זמיכה

זם, אך

זצורה

זמתיים

זלפי

זלהרס

זמקיף

זה על

זרבוד,

זמיים

זרית.

זרוני

זניתן

זוחל

זח

זאף

ההמשכיות) בהתיישבות כפרית עשויה ללמד על קטסטרופות היסטוריות. כאשר יש משבר, ניתן לצפות כי (1) אתרים קטנים יהיו הראשונים להיפגע ולהינטש שכן מידת הביטחון בהם קטנה; (2) כאשר יש ירידה יישובית, אלו שנשארו בחיים ולא עזבו את האזור יבחרו לגור בנקודות הטובות ביותר, שדרך כלל אפשרו מגורים של רבים, וכי האתרים הקטנים ינטשו; (3) כאשר יש גידול מחדש לאחר פער ארוך ביישוב הכפרי, אנשים לא ישובו בהכרח למקומות מגוריהם הקודמים, שכן נקודות רבות מתאימות למיקומם של בתי חווה וכדו'. אנשים המיישבים מחדש אזור דליל אוכלוסין עשויים לבנות את בתיהם בכל נקודה, לפי חלוקת הקרקע הרלוונטיות לזמנם הם (אלא אם כן יש להם קשר ליישובים הקודמים ולחלוקת הנחלות הקודמת) (לדיון נרחב, ראו פאוסט 2003; פאוסט וספראי 2005; בהכנה). בדיקת ההמשכיות בהתיישבות הכפרית יכולה לפיכך ללמד אותנו על המשכיות בין המאה הח' למאה הז' לפנה"ס. ואולם, במקרה הנדון המצב שונה, שכן גם אם ניטשו בתי החווה סביב ירושלים, מדובר בנטישה קצרת מועד, ולאחר זמן קצר חזרו האנשים לבתיהם. ברור לפיכך כי מידת ההמשכיות אין בה בכדי ללמד האם היה או לא היה מצור, ועלינו לבחון את המציאות "הארכיאולוגית" באתרים שנחפרו:

אם היה הצבא האשורי נשאר באזור ירושלים זמן ממושך, הרי שסביר כי אתרים קטנים רבים היו מושפעים, שכן בזמן מצור נטו הצבאות הצרים להרוס את העורף החקלאי של הערים הנצורות, ואף לכרות את העצים באזור (למשל וייסמן 1989: 49, 51; קרן 1999: 71, 73; אפעל תשנ"ז: 54). זאת, עקב מספר סיבות:

בראש ובראשונה צריך הצבא הצר מזון, אותו הוא מוצא כאשר הוא בוזז את היישובים החקלאיים, ואת השדות והכרמים (וייסמן 1989: 51; ון קרפלד 2004: 37; ארדקמפ 1998: 13, וראו גם קיגן 1993: 302). יתרה מזו, הרס העורף החקלאי גורם לנזק ארוך-טווח – כריחת עצים היא נזק שלוקח שנים לתקנו, ועצם ראיית העצים נכרתים מול עיניהם גורמת לירידת מורל בקרב המגינים (אפעל תשנ"ז: 54). אותו אפקט מושג כמוכן על ידי עצם הריסת העורף החקלאי, והצבא צפוי לפיכך להרוס את האזור החקלאי באופן הדרגתי (כדי ללחוץ את המגינים לאורך זמן, תוך שימוש "בקלפים" שבידו בזה אחר זה, וראו אפעל תשנ"ז: 54–55).

יתרה מזו, מצור הוא תהליך ארוך ומתסכל, ולכן מלבד הסיבות הנ"ל נגרם הרס לאזור שסביב העיר הנצורה גם כתוצאה מ"שחרור לחצים" של הצבא הצר וכ"נקמה" (קרן 1999: 71; ארדקמפ 1998: 13). גם סיבה זו מובילה להרס הדרגתי.

ברור לפיכך כי אם היה הצבא האשורי צר על ירושלים, היה הדבר צפוי להותיר חותם ארכיאולוגי ברור באתרים הכפריים סביב העיר. ואולם, כל החוות סביב ירושלים שנוסדו כבר במאה הח' לפנה"ס, הוסיפו להתקיים גם במאה הז' לפנה"ס (בסך הכל מדובר על כעשרים אתרים כפריים חפורים באזור במאה הז' לפנה"ס; וראו פאוסט 2008; ושם דיון והפניות); החפירות מלמדות כי בדרך כלל אין כל שינוי בצורת החוות במשך זמן זה, ובוודאי שאין

שכבת חורב
הוסיף לתפק
אם האתר נו
חורבן ברור
למאה הז'.

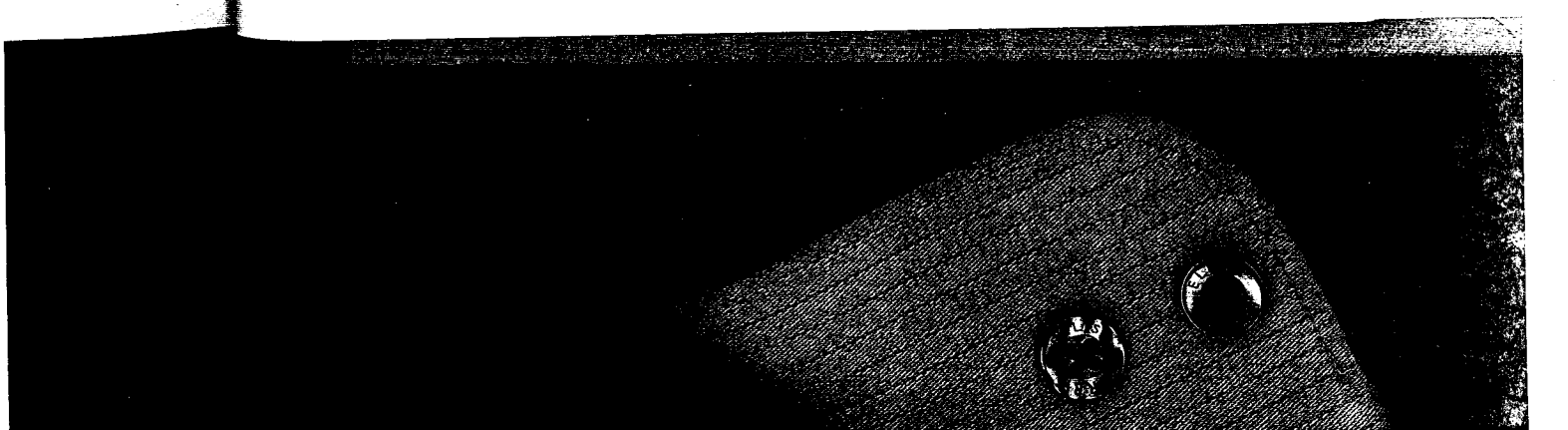
ניתן כמ
באותה תכני
נראה כי העו
נראה כי
קטן למדי (וי
במקום זמן כ
במהלך פעיל
אין זה ו
דומה, ונראה
פאוסט 2008
ברור כי
למעט של ס
שהוצגו לעיל

הערה עי
ראוי לה
חזקיהו. ביטו
לפירוש אחר.
שימוש גם פ
דמשק. בדיוק
בכיבוש עיר
"ככיסוי" לכי

סיכום

המאה ה
הח' לפנה"ס.
אמנם בידי ס

⁵ יוצא דופן הוא מתוארכים לסופו הז' לפנה"ס (ורא ⁶ חשוב לפיכך לו דווקא במהלך הנ



שכבת חורבן ברורה.⁵ מהדוחות השונים עולה כי אותו הבניין שנבנה במאה הח' לפנה"ס הוסיף לתפקד עד חורבנו בראשית המאה ה' לפנה"ס. יתרה מזו, בכמה מקרים כלל לא ברור אם האתר נוסד כבר במאה הח' לפנה"ס או רק במאה הז' וגם נתון זה מלמד על היעדר שכבת חורבן ברורה. ברור לפיכך כי העורף החקלאי של ירושלים מלמד על המשכיות בין המאה ח' למאה הז'.

ניתן כמובן להציע כי מבנה זה או אחר נהרס, ולאחר מכן נוקה לחלוטין ונבנה מחדש באותה תכנית. אך מאחר והדגם הכללי מצביע על המשכיות, ואין שום עדות לחורבן והרס, נראה כי העורף החקלאי של ירושלים לא נפגע בצורה משמעותית בשנת 701 לפנה"ס.

נראה כי הצבא האשורי שהגיע לירושלים – וברור כי למקום הגיעה יחידה צבאית – היה קטן למדי (ולכן לא צרך את כל המזון בסביבות העיר) או (אם הוא היה גדול) שהוא לא נשאר במקום זמן ממושך (ולכן נמנע ההרס ההדרגתי של העורף החקלאי). מרבית החוות לא נפגעו במהלך פעילות זו, והתושבים שבו לשם לאחר שהצבא האשורי עזב.

אין זה המקום לדיון נרחב, אך חשוב להדגיש כי המצב במגזר הכפרי בכל אזורי ההר דומה, ונראה לפיכך שהפעילות האשורית הצבאית באזור זה הייתה מוגבלת (לדיון נרחב, ראו פאוסט 2008, ושם ספרות נוספת).

ברור כי שינויים התחוללו גם במגזר הכפרי, וניתן יהיה ליחס את אלו (כאשר יתגלו) למסעו של סנחריב. ואולם, הרס שיתגלה בעתיד במספר אתרים לא יעמוד בסתירה למסקנות שהוצגו לעיל, שהרי יש לשער כי הצבא האשורי גרם לנזקים.⁶

הערה על הביטוי "כציפור בכלוב"

ראוי להתייחס גם לביטוי "כציפור בכלוב" בו השתמש סנחריב לתאר כיצד לכד את חזקיהו. ביטוי זה, שמפורש בדרך כלל כמלמד על מצור או הסגר סביב העיר (לעיל) ניתן לפירוש אחר. הביטוי משמש בדרך כלל בתיאור סצינות ציד (גלגר 1999: 133), ונעשה בו שימוש גם פעם אחת באנאלים של תלת פלסר השלישי כאשר הוא לא הצליח לכבוש את דמשק. בדיוק כמו ביהודה בשנת 701 לפנה"ס, נראה כי ביטוי זה משמש כאשר הצבא נכשל בכיבוש עיר (גלגר 1999: 133; רייני ונוטלי 2006: 244). דומה לפיכך כי הביטוי משמש "ככיסוי" לכישלון (וראו גם תדמור תשמ"ד), ויש להיזהר מללמוד ממנו יותר מדי.

סיכום

המאה הז' לפנה"ס נחשבת בדרך כלל כתקופת ירידה יישובית ודמוגרפית ביחס למאה הח' לפנה"ס. במאמר זה טענתי כי אין זה תיאור מדויק של המציאות. אתרים רבים נהרסו אמנם בידי סנחריב, ורבים מתו, גלו וברחו, אך העדויות מלמדות שההתאוששות הייתה

⁵ יוצא דופן הוא בית החווה בח' א ראס (2), שכן בו זוהו שינויים במהלך תקופת קיומו. ואולם, השינויים מתוארכים לסופה של התקופה, והשלב הארכיטקטוני הראשון כולל גם את המאה הח' וגם את (חלק מן) המאה הז' לפנה"ס (וראו פייג תשנ"ה: 5-6).

⁶ חשוב לפיכך להדגיש כי חוות עשויות להבנות מחדש עקב סיבות רבות (למשל בח' א-ראס, בה יש שינויים אך דווקא במהלך המאה הז' לפנה"ס, וראו פייג תשנ"ה, וראו לעיל).

יש משבר,
יטחון בהם
יבחרו לגור
נים ינטשו;
בו בהכרח
וזה וכדו.
קודה, לפי
הקודמים
(בהכנה).
זין המאה
זי החווה
הם. ברור
יבחון את

ס קטנים
לאי של
19: 71,

יישובים
1998:

זוח –
גורמת
הריסת
לחצון
-54:

לאזור
199:

זותם
כבר
טרים
(ות);
טאין

מהירה ממה שמקובל לחשוב, והאזור היחיד שנפגע אנושות היה השפלה. כמעט כל שאר האזורים היו מיושבים במאה הז' בצפיפות רבה יותר מאשר במאה הח'. בדיקה יסודית של הממצאים מלמדת שאזור ההר לא נפגע ממסע סנחריב בצורה משמעותית, וכי המסע התמקד בשפלה. העדויות השונות מלמדות כי הצבא האשורי אכן "ביקר" באזור ההר אך מדובר היה בצבא קטן יחסית וההרס שגרם היה חלקי. מרבית הצבא האשורי נותר בשפלה, עם המלך. ייתכן כי רק יחידה מצומצמת עלתה להר וליוותה את המשלחת האשורית (וגרמה כמובן הרס לאורך הדרך), או שהצבא היה גדול יחסית, אך לא נשאר שם זמן רב (וראו גם ווהן 1999 : 34). בכל מקרה, נראה כי המסע היה חלקי ומהיר, ולמרות שאתרים רבים נפגעו (למשל חברון, ח' רכוד, רמת רחל), אחרים לא ניזוקו (למשל תל א-נצבה, גבעון, ירושלים, בית צור, ח' אל-קום). ניתן גם לשער כי הערים שנפלו בידי האשורים בהר נכנעו במהירות והצבא פשוט המשיך במסעו.

כל העדויות מלמדות כי החיים העירוניים התאוששו מהר מאוד, וכי המגזר הכפרי לא נהרס. הכפרים סבלו, כמובן, וברור כי אנשים ברחו ויישובים נהרסו, אך הביקור האשורי היה קצר ורבים מהתושבים חזרו ליישוביהם (שרבים מהם כלל לא נפגעו) וההתיישבות התאוששה ואף הגיעה לשיאים חדשים.⁷ ראוי להדגיש כי הנזק, גם בהר, היה כמובן טראומטי, אך כאשר משווים אותו למסעות אשוריים אחרים (כולל למסע האשורי לשפלה) ולמסעות הבבליים כמאה שנה מאוחר יותר, ברור כי הוא היה חלקי ומוגבל.

⁷ חלק מהגידול במאה הז' באזורי ההר נבע מריבוי טבעי, וחלקו מן הסתם מפליטים שבאו מהשפלה.

ביבליוגר
אחרונים
אחרונים,
א

אחרונים
אחרונים,
אולד וש
to the

אוישקי
iv.
אוישקי
cal and
ological

אוישקי
Ekron,
and O.
Context:

אייזנברג
אייזנברג
ע
אפעל חי
אפעל, י
ארדקמפ
pply in

אשל תע
אשל, ח'
ב
בונימובי
בונימובי
?

- ביבליוגרפיה
 אהרוני תשנ"ב:
 אהרוני, י', תשנ"ב, "רמת רחל", בתוך: א' שטרן (עורך), האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל, 4, ירושלים, עמ' 1479-1484.
- אהרוני ואהרוני 1976:
 Aharoni, A., and Aharoni, M., 1976, "The Stratification of Judahite Sites", *BASOR*, 224, pp. 73-90.
- אהרוני תשמ"ז:
 אהרוני, י', תשמ"ז, ארץ-ישראל בתקופת המקרא, ירושלים.
 אולד ושטיינר 1995:
 Auld, G., and Steiner, M., 1995, *Jerusalem I, from the Bronze Age to the Maccabees*, Cambridge.
- אוסישקין 1982:
 Ussishkin, D., 1982, *The Conquest of Lachish by Sennacherib*, Tel Aviv.
- אוסישקין 2004:
 Ussishkin, D., 2004, "A Synopsis of the Stratigraphical, Chronological and Historical Issues", in: D. Ussishkin (ed.), *The Renewed Archaeological Excavations at Lachish (1973-1994)*, Tel Aviv, pp. 50-119.
- אוסישקין 2006:
 Ussishkin, D., 2006, "Sennacherib's Campaign to Philistia and Judah: Ekron, Lachish, and Jerusalem", in: Y. Amit, E. Ben-Zvi, I. Finkelstein and O. Lipschits (eds.), *Essays on Ancient Israel in Its Near Eastern Context: A Tribute to Nadav Naaman*, Winona Lake, pp. 339-357.
- איזנברג ונגורסקי תשס"ב:
 איזנברג, ע', ונגורסקי, א', תשס"ב, "תל חברון (א-רומידי)", חדשות ארכיאולוגיות, 114, עמ' 112-113.
- אפעל תשנ"ז:
 אפעל, י', תשנ"ז, כעיר נצורה: המצור וגילויין במזרח הקדום, ירושלים.
 ארדקמפ 1998:
 Erdkamp, P., 1998, *Hunger and the Sword: Warfare and Food Supply in Roman Republican Wars (264 - 30 B.C.)*, Amsterdam.
- אשל תשנ"א:
 אשל, ח', תשנ"א, "מסע סנחריב לירושלים", בתוך: ד' עמית ור' גונן (עורכים), ירושלים בימי בית ראשון (עידן 15), ירושלים, עמ' 143-156.
- בונימוביץ ולדרמן תשנ"ז:
 בונימוביץ ש' ולדרמן צ', תשנ"ז, "שש עונות חפירה בתל בית-שמש - עיר בגבול יהודה", קדמוניות, 113, עמ' 22-37.

זל שאר

בצורה
ורי אכן
ז הצבא
תה את
אך לא
ומהיר,
(למשל

פשוט

פרי לא
רי היה
יישובתמסעות
יותר

- פונק תשנ"ב:
פונק, ר'ו', תשנ"ב, "בית צור" בחורן: א' שטרן (עורך), האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל, 1, ירושלים, עמ' 196-198.
- פיג תשנ"ח:
פיג, נ', תשנ"ח, "היישוב הקלאי כסביבות ירושלים בתקופת הברזל ב", בחורן: 1 ספרא וא' פאוסט (עורכים), *חידושים בחקר ירושלים, דברי הכנס הואשן, רמת-גן*, עמ' 3-7.
- פינקלשטיין 1993:
Finkelstein, I., 1993, "Environmental Archaeology and Social History: Demographic and Economic Aspects of the Monarchic Period", in: J. Amitai (ed.), *Biblical Archaeology Today, 1990: Proceedings of the Second International Congress on Biblical Archaeology*, Jerusalem, pp. 56-66.
- פינקלשטיין 1994:
Finkelstein, I., 1994, "The Archaeology of the Days of Manasseh", in: M.D. Coogan, J.C. Exum and L.E. Stager (eds.), *Scripture and Other Artifacts, Essays on the Bible and Archaeology in Honor of Philip J. King*, Louisville, pp. 169-187.
- פינקלשטיין 1995:
Finkelstein, I., 1995, *Living on the Fringe*, Monographs in Mediterranean Archaeology 6, Sheffield.
- פינקלשטיין ונאמן 2004:
Finkelstein, I., and Na'aman, N., 2004, "The Judahite Shephelah in the Late 8th and Early 7th Centuries BCE", *Tel Aviv*, 31, pp. 60-79.
- פריטצ'ארד 1962:
Pritchard, J.B., 1962, *Gibeon, Where the Sun Stood Still: The Discovery of the Biblical City*, Princeton.
- פריטצ'ארד 1964:
Pritchard, J.B., 1964, *Winery, Defenses, and Soundings at Gibeon*, Philadelphia.
- פריטצ'ארד 1969:
Pritchard, J.B., 1969, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Princeton.
- קורט 1995:
Kuhrt, A., 1995, *The Ancient Near East, c. 3000-330 BC*, London.

- עופר תשנ"ח:
עופר, א', תשנ"ח, "הר יהודה בתקופת המקרא", *קדמוניות*, 115, עמ' 40-52.
- עמית וכהן-אמין, בדפוס:
עמית, ד', וכהן-אמין, ר', בדפוס, "יישובים כפריים מתקופת הברזל ב' בצפון הר חברון", עתידיות.
- פאוסט תשנ"ז:
פאוסט, א', תשנ"ז, "השפעת גידולה של ירושלים על צורות היישוב הכפרי שסביבה", *קחדרה*, 84, עמ' 53-62.
- פאוסט 2003:
Faust, A., 2003, "Judah in the Sixth Century BCE: A Rural Perspective", *PEQ*, 135, pp. 37-53.
- פאוסט 2005:
Faust, A., 2005, "The Settlement on Jerusalem's Western Hill and the City's Status in the Iron Age II Revisited", *ZDPV*, 121, pp. 97-118.
- פאוסט תשס"ו:
פאוסט, א', תשס"ו, "הערוך הקלאי של ירושלים ומעמדה של העיר בתקופת המקרא", *ארץ-ישראל*, כ"ח (ספר טדי קולק), עמ' 165-172.
- פאוסט 2008:
Faust, A., 2008, "Settlement and Demography in Seventh Century Judah and the Extent and Intensity of Sennacherib's Campaign", *PEQ*, 140, pp. 171-197.
- פאוסט בדפוס:
Faust, A., in press, "Tel Eton 2006-2007 (Notes and News)", *IEJ*.
- פאוסט וספראי 2005:
Faust, A., and Safrai, Z., 2005, "Salvage Excavations as a Source for Reconstructing Settlement History in Ancient Israel", *PEQ*, 137, pp. 139-158.
- פאוסט וספראי בהכנה:
Faust, A., and Safrai, Z., forthcoming, *The Settlement History of Ancient Israel: A Quantitative Analysis* (temporary name. a monograph nearing completion).
- פונק 1968:
Funk, R.B., 1968, "The History of Beth-zur with Reference to its Defenses", in: O.R. Sellers, R.B. Funk, J.L. McKenzie, P. Lapp and N. Lapp (eds.), *The 1957 Excavations at Beth-Zur* (AASOR 38), Cambridge, MA, pp. 4-17.

צריכת המים בירושלים בתקופת המקרא "ויבא את המים העירה":

צביקה צוק

מחקרים רבים נעשו אודות מערכות המים השונות של ירושלים, כמו גם אומדנים שונים על אוכלוסיית העיר בעת העתיקה. המחקר הנוכחי עוסק בצריכת המים בירושלים של תקופת המקרא. שלושה נושאים מחוברים שונים מחברים כאן יחדיו: אומדן אוכלוסיית ירושלים, צריכת מים לנפש לשנה וכמות המים הזמינה בירושלים. הצגת הנתונים של שלושת הנושאים תאפשר דיון והערכה של צריכת המים בירושלים בתקופת המקרא.

א. אומדן אוכלוסיית ירושלים
מחקר שנערך לאחרונה על ידי הלל גבע (2007: 50-65) מציג גישה מינימליסטית. במחקרו הוא סוקר את שני הגורמים לפיהם יש לאמוד אוכלוסיית של יישוב: שטח העיר או ליחור דיוק שטח המגורים שבתוך העיר ומקדם הצפיפות לדונם. בעוד ששטח המגורים של העיר ניתן לחישוב די מדויק, בעיקר בעיר כמו ירושלים שבמקומות רבים בה נערכו חפירות ארכיאולוגיות הרי שמקדם הצפיפות נתון לתנודות גדולות בהתאם לחוקר ולגיתוח של מבנה העיר. כן למשל, מציג זאב הרצוג כי במגידו של תקופת הברזל שהייתה עיר מינהל ממלכתית ראשית, מקדם הצפיפות היה (כשכבה IVA אשר רק חלק קטן משיטחה יועד לצרכים ממלכתיים ומינהליים) 32 נפש לדונם וכאשר גדלה חשיבותה המנהלית (כשכבה IVB) ורבים מבנייניה היו למבני מינהל ציבורי ירד מקדם הצפיפות ל-10 בלבד. בבאר שבע הציע הרצוג כי מקדם הצפיפות בשכבה II, בה נוצל רוב שטח העיר למבני מגורים, הוא 52 (הרצוג, תשמ"ז: 223). גבע הציע בירושלים מקדם צפיפות נפרד לכל תקופה ותקופה וגם לכל אזור ואזור. הצבת הנתונים בטבלה מראה כי קיים הבדל משמעותי של מאות אחוזים בין החוקרים השונים בהערכתם את אוכלוסיית ירושלים. בסוף תקופת ממלכת יהודה הנתונים נעים מ-40,000 (ברקא, תשמ"ח: 124-125) ל-8,000 (גבע, 2007: 56), ובסוף תקופת בית שני מ-220,000 (Byatt, 1973: 56-57) ל-20,000 (גבע 2007: 58).

קיין 1993:

Keegan, J., 1993, *A History of Warfare*, New York.

קנאוף 2003:

Knauf, A.E., 2003, "701: Sennacherib at the Berezina", in: L.L. Grabbe (ed.), *Like a Bird in a Cage: The Invasion of Sennacherib in 701 BCE*, Sheffield, pp. 141-149.

קרן 1999:

Kern, P.B., 1999, *Ancient Siege Warfare*, Bloomington.

רייני ונטלי 2006:

Rainey, A.F., and Notley, R.S., 2006, *The Sacred Bridge*, Jerusalem.

ריקלין תשנ"ה:

ריקלין, ש', תשנ"ה, "מצד מכמש בגבול הצפוני-מזרחי של יהודה בשלהי תקופת הברזל ב", בתוך: ד"ר ארליך יר' אשל (עורכים), *מחקרי יהודה ושומרון, דברי הכנס הרביעי, תשנ"ד*, קדומים ואריאל, עמ' 69-73.

שטרן 1994:

Stern, E., 1994, "The Eastern Border of the Kingdom of Judah", in: M.D. Coogan, J.C. Exum and L.E. Stager (eds.), *Scriptures and Other Artifacts: Essays on the Bible and Archaeology in Honor of Philip J. King*, Louisville, pp. 399-409.

הדמר תשנ"ד:

הדמר, ח', תשמ"ד, "מלחמת סחרים ביהודה: בחינות היסטוריוגרפיות והיסטוריות", *ציון*, 50, עמ' 65-80.